

Сергій Пролєєв

ФІЛОСОФІЯ ЯК ШКОЛА ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Частина II. Міст у сьогодення¹

Ресентимент чи ностальгія?

Ксенія Зборовська: *Чи маємо ми ненавидіти Радянський Союз, попри всі жахливі прояви його тоталітаризму? Серед вітчизняних інтелектуалів наразі є тренд дуже щиро ненавидіти все радянське, російську мову, марксизм. Тих же, хто намагається піддати радянську епоху спокійному аналізу, помітити цінні й вартісні речі, таврують, як невігласів, «совків» чи колабораціоністів. Чи справді пересічний інтелектуал мусить забути ту епоху як страшний сон і почати нову, без будь-яких ремінісценцій? Чи ми, все ж, потребуємо якогось переосмислення, переобґрунтування?*

Сергій Пролєєв: Я гадаю, що сліпа ненависть має завжди руйнівні наслідки і нічого зпродукувати не може. Для мене теж «совок», «совдепія» – це дуже негативні визначення, але за радянської дійсності вони вже побутували і ними маркували весь той офіціоз, «тошнотворний» для переважної більшості. Ба більше, це справді велика проблема, що в нашому суспільстві не розрізняють марксизм, марксистсько-ленінську філософію, радянську ідеологію – а це не тотожні явища, елементарно неграмотно їх звалювати в одну купу.

Людина живе за радянської доби. Наскільки це робить її природно радянською? Це цікава проблема ідентифікації людей, які жили, працювали, творили в той час. Ось, наприклад, Ахматова прожила більшу частину життя в Радянському Союзі. Вона була радянською поетесою? Мабуть, це нонсенс, хоча номінально її можна так називати просто за координатами часу й місця життя. Тобто радянськість – це певна якість, яку необхідно відстежувати й виявляти в конкретних людях, текстах, творах, бо інакше ми потрапляємо в, перепрошую, ідіотську ситуацію. Наприклад, радянський фільм «Балада про солдата», який отримував найвищі призи на світових кінофестивалях. Хіба рішення їхніх журі було схваленням радянщини? Чи на тій підставі, що він радянський, цей фільм треба викинути на смітник? Але ж його чомусь не викинула вся світова кінематографічна спільнота, його відзначили найвищими нагородами. Фільми таких радянських режисерів, як Ейзенштейн і Довженко, входять у список ста найкращих фільмів світу. Нам необхідно вчитися відділяти мух від котлет і розбиратись із

© С. Пролєєв, Ксенія Зборовська, Руслан Мироненко, Олена Костенко, 2019

¹ Перша частина цього інтерв'ю вийшла друком 2018 року в *Sententiae*, 37(2), 186-205 під назвою «Філософія як школа життя за часів тоталітаризму. Частина I. Мислення в просторі радянських міфів. (Розмова зі Ксенією Зборовською, Русланом Мироненком, Оленою Костенко і Миколою Шульгою)».

вельми складною дійсністю. Варто враховувати, що соціально, культурологічно й ментально радянська дійсність – це надзвичайно цікавий та неоднозначний феномен для дослідження. Якщо поставити за мету розв'язати цю головоломку, дослідити цю ментальну структуру, то на матеріалах таких досліджень може зрости безліч гуманітаріїв. І те, що подібних розвідок не відбувається (зокрема через моду на ненависть до радянщини), – це справжній злочин проти гуманітарного пізнання. На основі того жакливого, але надзвичайно багатого та реалістичного матеріалу можна багато чого зрозуміти про речі, вже віддалені від Радянського Союзу й тієї дійсності. Наприклад, ми би краще розуміли, що сьогодні відбувається і звідки сучасні ефекти постправди.

Найважливіше, що маємо висвітлити в радянській дійсності, це спосіб виживання людини в нелюдських умовах. Коли людина, як паросток крізь асфальт – усе одно якось пробивається. І не просто пробивається – подивіться на художні, інтелектуальні, наукові результати, їх чимало, вони вагомі, і вони були не завдяки цій дійсності, а всупереч їй. Саме життя всупереч створювало й загартовувало особистостей. Бачив це на своєму прикладі й на прикладі мого оточення: коли в 90-ті, із крахом Радянського Союзу, усе відкрилося, усі тексти і джерела можна було вільно читати, розвиватися, досліджувати, майже ні в кого не виявилось жаги, чи якогось особливого ентузіазму. Я був збентежений перший час, коли спостерігав, що студенти нового покоління майже не читають тих текстів, які для нас були недосяжні. Ці заборонені тексти моєму поколінню знайомі краще, а рівень теоретичної грамотності, системність у сприйнятті філософських ідей за радянських часів були відчутно вищими. Я вже згадував ІНЮНівські збірки, в яких були представлені всі ключові постаті західної філософії, – вони не лежали на кожному кроці, але, за бажання, їх можна було отримати. Просто необхідно було докласти зусиль, щоб їх дістати або зробити ксерокопію, чи передрукувати на машинці. І той текст, який опинився в тебе на дві ночі, і ті 10 сторінок, які ти передрукував сам – все це входить так у життя та свідомість, як не ввійде зараз те, що стоїть усюди на полицях.

Ще одним джерелом була Ленінська бібліотека, де зберігалися зафільмовані копії Сартра, Гайдегера, Гусерля. Студентів туди не пускали, але пізніше, коли я вже був аспірантом, можна було поїхати в Ленінку. Це також геть інше сприйняття тексту, ніж сучасне читання в інтернеті – приїхати аж в Москву за книжками, сидіти над ними днями, вглядатися через лупу в ці знімки.

А ще були оригінали, які правдами й неправдами потрапляли сюди. Щоби все це мало якусь вагу, необхідно визначитись для себе – чому ти у філософії і що ти готовий зробити для самозвершення в цій сфері? Для нинішнього студента стає властивим чекати на обслуговування. Але істина полягає в тому, що ми отримуємо не ту освіту, яку нам викладають, а ту, яку самі здобуваємо. Нехай нинішній студент цілком справедливо картає існуючу освіту, але чому ти виступаєш лише як споживач, а не як справжній діяч, який здобуває сам собі знання? Будьте самодіяльними!

За часів Радянського Союзу самодіяльність, самоосвіта, особисте прагнення до знання було нормою. А чому? Бо тоді існувала ситуація спротиву, і якщо людина була нормальною й порядною, то вона поставала проти офіціозу, у чому б той не виявлявся. Ту гігантську імперську машину подолали не дисиденти, не зовнішній ворог, не агентура – її зламало це двоємислення, відчуження радянських людей і небажання їх сприймати офіціоз. Тим не менш, найбільший успіх радянського ладу – це Homo Советікус, та радянська «нова людина», яку цей лад «вивів», вигодував і яка досі існує, відтворюється й непогано почуває себе сьогодні в Україні.

О. К.²: *Ви так описали деякі моменти, що склалось враження, ніби Ви шкодуєте за тими часами.*

С. П.: Упаси Господи, звісно ні! Я просто здійснив спробу інтелектуального відтворення становища людини, самопочуття й світовідчуття в тій реальності. Це важливо не для суто історичного опису, а тому, що містить потрібний сьогодні екзистенційний ресурс для людей. Ми жили за умов, абсолютно нещадних до будь-якої нормальної людяності, однак це створило дещо таке в особистості, чого люди інших поколінь просто в собі не мають. Тому такі настрої молоді, як розпач, безнадія, нігілізм і все таке – все це справляє ніякове враження, адже люди не розуміють, які можливості перед ними відкриті. Згадуючи свою молодість у 80-ті роки, мимоволі хочеться сказати нинішнім молодим людям: мені б ваші проблеми! Це звісно, неправильно, бо в кожному часі свої випробування, часто їх не можна порівняти. Але емоційний порух такої спонтанно виникає.

Соціальні реальності цих двох періодів просто незрівнянні за безліччю параметрів, за конкретними диспозиціями людського існування. Адже радянська дійсність, це коли крок вліво-вправо – і ти поза грою, поза соціумом, ти не повернешся в нормальний режим існування. Тоді дійсно існувала певна невимушеність спілкування у довірливому колі, інтенція до мислення, але цей світ був нещадний, небезпечний. Тоталітаризм не закінчився зі сталінськими часами – той моноліт і далі нищив людей. Просто він уже ламав не кістки, а «лише» долі.

Р. М.: *Як Ви морально почували себе в такому середовищі?*

С. П.: Пам'ятаю, як в останні роки брежнєвського правління став задихатися – це навіть не було пов'язано з моїми думками, мені чисто фізично не вистачало повітря. Тобто те, що цей період отримав потім назву «застою», для мене має фізіологічне підтвердження в цьому відчутті задухи. Коли Брежнєв помер – не те щоб щось дуже змінилося, але почалася якась «шебуршня», відчуття задухи почало згасати. А так, за Брежнєва здавалось, що дійсність застигла. Пам'ятаю, як ходив по вулицях коли помер генсек і спостерігав за людьми, бо чув розповіді про смерть Сталіна, натовпи, сльози, а тут нічого не було. Але ж померло уособлення влади, цілої епохи, я по суті все тодішне своє життя за правління цієї людини прожив! Символ пішов, а нічого не сталося, і це був вирок тій дійсності.

Ще й тому в мене немає жодного бажання повертатися в ті часи. Але щиро хочу, аби урок цієї дійсності був експлікований і засвоєний. З точки зору інтелектуальної історії, антропології та культурології всі ці речі – і ментальний зсув, і лінгвістичний феномен езопоної мови, і двоємислення – це надзвичайно продуктивні теми й ситуації, з якими треба розбиратися й із яких можемо багато важливого почерпнути для осмислення сьогодення.

Антропология Інституту філософії за умов радянського існування

К. З.: *Давайте, для порівняння з університетською, розглянемо стан філософської спільноти в Інституті філософії? І розкажіть нам, будь-ласка, хто Вас надихав у ті часи.*

С. П.: Для початку зупинимось на питанні про Інститут і його спільноту. У наш час це важко передати і відчутти, але в той пізній радянський період існувала структурованість філософської спільноти, на сьогодні відсутня. Про що йдеться? Це був певний

² Надалі вживаються такі скорочення: К. З. – Ксенія Зборовська, О. К. – Олена Костенко, Р. М. – Руслан Мироненко, С. П. – Сергій Пролєєв.

структурований простір: були якісь авторитети, значущі постаті, книжки в різних сферах – історії філософії, соціальної філософії, тобто це був окреслений ландшафт. Були конкретні установи, осередки: наприклад, відділ Лекторського в московському Інституті філософії чи осередок Чавчавадзе в грузинському Інституті філософії, – це був такий-от простір, об'єднаний силовими лініями. У ньому, звичайно, існували порожні фантоми, зокрема там були патріархи-академіки: Константинов, Федосєєв (та й Мітін помер лише 1987 року), – такі-от мастодонти ще сталінських часів, які обіймали високі посади. Але на них ніхто не зважав, як на спорохнявілі музейні експонати. Однак були там і інші, так би мовити, «молоді федосєєви»: наприклад, член-кореспондент Фролов – значно динамічніший і сучасніший, займався проблемами екології, але він виростав у такого собі філософського генерала, керівника. Цікаво, що це був досить розмаїтий ландшафт. Були там абсолютно фантомні личини, були й «смотрящие за философией», як-от академік Ільїн або академік Куценко, який керував відділом істмату в нашому Інституті, – така собі «щука, чтоб карась не дремал», тобто запасна постать, аби Шинкарук не думав, що він один такий, бо і його можна змінити. Так що це був такий простір, в якому постійно відбувалися якісь там події: захист Канарського чи приїзд якоїсь знаменитості (наприклад, того ж Лекторського чи Ільєнкова) з Москви, – на ці події збиралася публіка, якось реагувала, обговорювала. Це те, чого зараз у нас немає.

К. З.: *У такому ж дусі відбувалося й обговорення книжок, статей?*

С. П.: Так-так. Наприклад, якщо виходила чиясь книжка, то пропустити це, не обговорити – схвалити, сказати «фе», щось проаналізувати – було просто неможливо. Якщо ти в цьому дискурсі не брав участі, то ти не учасник взагалі – ти не з цієї тусовки. Тому навіть якщо хтось чогось не читав, не знав (звісно, він старався цього не показувати), це свідчило б, що людина не є фахівцем.

К. З.: *За таких умов, мабуть, неможливо було імітувати наукову діяльність, бо якщо всі отак обговорювали книжки, статті, то не було й плагіату.*

С. П.: Плагіату не було однозначно. Точніше, плагіат десь-якийсь завжди був. Скажімо, була така скандальна історія з плагіатом, пов'язана з професором університету імені Шевченка Кудіним (не беруся стверджувати, що я не перекручую, бо подробиць не пам'ятаю), – говорили, що, начебто, у його докторській дисертації був плагіат. Так про це дружина референта Щербицького написала цілу п'єсу «Кафедра», в якій ішлося про професора, який украв себе ганьбою. Цей персонаж залишився на факультеті, продовжив працювати, але репутаційно він зник. Так що випадки траплялися, але вони сприймалися спільнотою як злочин і ганьба, як екстраординарна подія, а не як норма життя.

Головне, звісно, що тоді постійно відбувався обіг літератури, виступів, ідей, і все оце вважалося за досить значущі події. Треба зважати, що захист докторської дисертації з філософії на той час – це вже була подія, бо докторів тоді було не багато. Ця ступінь шанувалася і претенденти проходили досить-таки прискіпливий відбір. Хоча й тут траплялися ситуації, коли, наприклад, якийсь функціонер з ЦК партії інколи захищав дисертацію (пам'ятаю, був такий випадок), але такий випадок був радше винятком, і якраз частіше траплялося, що (знову-таки не пам'ятаю імен) хтось із функціонерів був провалений на захисті. Те, що поширено зараз – призначають професорами чи роблять докторами наук наших державців – таке хамство узвичаєним не було. Академіки завжди були окремо, а партійні секретарі – окремо. Звісно, може десь там по-дрібному – якимось кандидатом функціонер ще міг стати, але зазіхати на доктора вважалося непристойним.

К. З.: *Справді, з плином часу стандарти пристойності (і без того, як на мене сумнівні) «зсунулися» ще трохи (сміється). – Чи не здається Вам, що з настанням незалежності радянська ідеологія була цілком органічно підмінена національною з тими самими тоталітарними наслідками? Можна побачити безліч прикладів, коли прекрасний*

фахівець з французької, німецької чи англійської філософії вимушений провадити кваліфікаційні дослідження у вузьконаціональній, не близькій йому проблематиці. Сутність дослідницького процесу залишилася та ж сама – не вільний вибір, а диктат згори?

С. П.: Тоталітарна система зникла, і казати, що якась націоналістична ідеологія заступила місце радянської підстав нема. Проблема в іншому. Система зникла, а звички залишилися. Ці звички – розмаїті рефлексії влади, контролю і пихатості – й заповнили спорожніле місце ідеології. На превеликий жаль, рудиментарна «совковість» й дотепер залишається великою мірою властивою навіть провідним українським університетам, та й взагалі всім науково-освітнім інституціям. І передусім керівним інстанціям, тому ж міністерству освіти. За рахунок чого ця невмирущість має місце, як вона себе пролонгує? Відповідь має залучити чимало чинників, але вкажу лише на один: вся українська державність, форми організації суспільства та соціальні стосунки просякнуті духом радянського минулого. Пройшло майже 30 років з тих часів, а нового все ще замало, воно ще далеко не визначає обличчя наявної дійсності. Вивчення «радянського» тому-то й актуальне, що йдеться не про минуле, а про неявно існуюче зараз.

К. З.: *То ж наскільки вільно можна було за радянських часів вибирати тему наукової роботи?*

С. П.: Головне обмеження полягало не стільки в тому, «про що» писати, скільки в тому, «яким чином» це розглядати. Безумовно, існував тиск усталених «ритуалів». Однак, водночас, він здебільшого діяв у вигляді загальних формальних правил гри. Як, наприклад, у публікаціях, де було ясно: яка б стаття не писалася, обґрунтовується актуальність теми. У радянській стилістиці актуальність вимушено пов'язувалася з останніми рішеннями пленумів, з'їздів, тобто потрібно було зробити якісь такі відсилки – всі це розуміли й виконували. Та це не означає, що хтось приходив і велів: ти маєш це зробити – усі й так знали правила гри. До того ж, усі ці відсилки для всіх мали суто формальний характер, тому ніхто на них не зважав: кожен робив «сакральне» посилення і штучно прив'язував сюжет до якихось там рішень. А оскільки була виконана ця прив'язка, то далі кожен писав уже те, що сам хотів сказати. Звісно, в тому форматі, у тих можливостях мовлення, які тоді існували. Ситуація була неоднорідною, тому не хочу розписуватися за всю радянську дійсність, і навіть про факультет.

Справи з дисертацією я проходив уже тут – в академічному Інституті. Як вибір теми диплому, так і дисертації – усе це було моєю власною самодіяльністю. Наскільки знаю, мої колеги також робили самостійний вибір тем для наукових досліджень. Інша справа, що, безумовно, існували певні пріоритети та кон'юнктура. Були теми вигідні та не вигідні для дослідження, сприятливі чи не сприятливі. От, наприклад, докторська дисертація компетентного, сумлінного інтелектуала Юрія Кушакова – «Фоєрбах як історик філософії». Оскільки Фоєрбах – це канонізована постать, він «прогресивний», тому тема респектабельна. В ній можна було працювати в певному позитиві – не лише критично (хоча, звичайно, і критично). Це дало змогу досліднику запропонувати модель історико-філософського розвитку, відмінну від «канонізованої» прогресистської. Для порівняння, написати роботу «Расел як історик філософії» без суворой критичної складової неможливо – потрібно зважати на систему ідеологічних оцінок. Це кожному було зрозуміло. У всіх системах орієнтації пізньої радянської дійсності працювали не стільки зовнішні приписи, скільки внутрішній цензор, який сидів у кожній радянській людині (а тим паче в інтелектуалах), і який сам її скеровував. Нікому не потрібно було грюкати кулаком і казати: «ти про це пиши, а ти про те пиши». З іншого боку, і в студентські роки, і не в студентські роки, усі теми, з якими я виступав на конференціях, обирав сам і висловлював своє розуміння. От захопився, наприклад, Кіркегором – про нього обрав собі тему для виступу на факультетських Днях науки.

Звісно, важливо як висловлюєш свої думки – незаперечно панував марксистський сленг.

К. З.: *Жорсткі рамки мовлення. Жодного кроку вправо-вліво?*

С. П.: Спіймав себе на тому, що коли переповідаю мою біографію радянських часів, вона виглядає, як візерунок із латентних скандалів. Чесне слово, не спеціально:). От щодо можливостей мовлення. Ми з моїм однокурсником Сергієм Грабовським на останньому курсі «відгрохали» на конкурс студентських робіт факультету, які розглядалися в Інституті філософії Радою молодих вчених, цілий фоліант, обсягом ледь не у кандидатську дисертацію. У ньому було все: і неоднозначні діалоги на різні філософські та філософсько-соціальні теми, і своєрідний парафраз сентенцій Ломбардця з класиків радянської філософії – усі оці «так-ні» на різні сюжети (себто з нас «взятки гладки» – вони ж самі оце говорять), які komponував дуже обізнаний з літературою мій друг; там була навіть написана мною сатира «Вступ до драконології»; був і «Щоденник молодого викладача», який бідкається на своїх студентів, і доволі саркастичні «Філософські казки». Отож, цей «том» (десь на півтораєста сторінок) був начинений таким-от розмаїттям, і ніхто нам не сказав, що такого не можна робити. На конкурсі того року ми не отримали високої відзнаки, (вірогідно через те, що у нас вийшов не зовсім академічний результат). Але голові Ради молодих вчених факультету наша робота так сподобалася, що наступного року їй, усе ж, присвоїли перше місце. Мабуть, віяння перебудови давалися взнаки:).

Ще в мене була ідея, щоб група наших однокурсників, взявши певну тематику, зробила колективну дипломну роботу. В нею мали ввійти історико-філософська частина, соціально-філософська, політична, етична тощо – у результаті міг би вийти такий собі новий «Курс філософії». За роки навчання ми сповна відчули всі недоліки того, що нам викладали. І в підсумку захотіли розробити програму, по якій хотілося б учитися. Цілком природне прагнення. Навіть написали розлогий план-проспект на десяток сторінок. Він не реалізувався не тому, що нам заборонили (хоча, вірогідно, і заборонили б: ну, як це – колективний диплом!), а тому, що не знайшлося якісних виконавців на всі частини. Тому відмовилися від задуму.

К. З.: *То ж певний люфт існував?*

С. П.: Фактично кожен міг обирати і працювати над тим, чого прагнув (за тих обмежень публічності й, відповідно, способів артикуляції думки, які існували на той час). Скажімо, мене цікавила проблема людського духу, і утиск для мене полягав у тому, що навіть у назві поняття «дух» застосовувати було якось не комільфо. Саме тому назва мого диплому була «Духовная деятельность человека как предмет философского анализа». Так само й моя монографія (хоча вона вийшла вже в 1992 році, але дисертація, покладена в її основу, захищалася у радянський час) називалася «Духовність і буття людини». Сама дисертація мала назву «Онтологічні засади людської духовності», а мав написати «людського духу». Однак слово «дух» не зовсім вписувалось у матеріалістичні традиції, хоча ніхто не відкидав цього поняття цілком. Як бачите, існували такі-от термінологічні оболонки, але займатися названою темою мені ніхто не забороняв. Втім, перетворювати свій випадок на загальну норму також не беруся, хоча знаю від колег, друзів та знайомих, що це було більш-менш загальне явище.

Були, правда, осередки, як от відділ істмату, де панував повний авторитаризм (чи то диктат) керівника. Його очільник, академік, був колишнім офіцером спецслужб і зберіг відповідну загартованість: людей психологічно ламав. Але це більше особистісні риси, а не загальне правило.

К. З.: *Ви згадували про конференції: які то були конференції, і як часто вони проходилися?*

С. П.: Конференції радянського періоду (їх було чимало) мало чим відрізнялися від нинішніх, також дуже нездарих конференцій. Продуктивність жанру «конференція» на наших теренах завжди була фатально низькою – з точки зору питомого наукового результату. З іншого боку, згадуючи свої університетські роки (якщо не брати секції Днів науки, а якісь перші більш-менш представницькі конференції в «круглій аудиторії»), публічні виступи поза сумнівом сприяли інтелектуальному розвитку. Запам'яталось, як у доповіді обстоював думку про те, що способом артикуляції філософських сенсів є так зване «живе поняття» (запозичив цей вираз у Гегеля) – на відміну від образу в художньому досвіді й на відміну від терміна в науці. Тобто намагався схопити особливість артикуляції філософських сенсів, на відміну від споріднених дискурсів. Для мене, як для людини, яка ледь не вперше виступає на конференції, де зібралися професори, завідуючий кафедрою діамату, де я спеціалізувався, студенти – це, звичайно, був дуже корисний досвід. Ти набував навички публічної артикуляції своєї думки, аргументації, полеміки.

Серед слухачів (переходжу до розмови про Інститут) був присутній аспірант Інституту філософії (вже не пам'ятаю, хто саме). Він поставив мені запитання, на яке я вдало відповів, а потім під час обговорення він ще якусь схвальну репліку кинув. Для мене те, що аспірант саме Інституту філософії (хоча університетські професори теж мені щось схвальне говорили) схвалив мої думки – було більш високою відзнакою, ніж «комплімент» свого факультетського професора. Це показує роль і статус Інституту на той час. Він дійсно сприймався як флагман, як лідер філософської думки. І то не лише в Україні, а в числі провідних осередків філософії у Радянському Союзі. Москва безумовно домінувала, але це заважало Інституту відігравати для нас – філософської молоді – роль зразка, мірила інтелектуальної вправності.

К. З.: *Що ж таке було на той час в Інституті філософії, чого не вистачало філософському факультетові?*

С. П.: Передусім, це не був абстрактний «інститут». Малася на увазі не академічна установа, а та теоретична парадигма, якої дотримувалися кращі інститутські роботи, ідеї та креативність кращих дослідників. Коли кажемо Інститут, то для нас – в теоретичному плані – це був головним чином відділ діамату й те коло авторів, які асоціювалися з так званим «діяльнісним», а також і зі «світоглядним» підходом у дослідженні філософських питань. Символом та втіленням цих підходів – особливої теоретичної парадигми – була книга 1977 року «Людина і світ людини». Це своєрідна «Біблія» цього напрямку. Рік її видання показовий у тому плані, що тоді вийшли аж три книжки, які стали кращими досягненнями світоглядно-діялісного підходу. Це вже згадана «Людина і світ людини» (колективна монографія відділу діамату), а також «Человеческая деятельность – познание – искусство» (монографія В. П. Іванова) і книжка О. І. Яценка «Целеполагание и идеалы». Це були топові книжки, які сприймалися як прогресивне у філософії слово. Інститут був представлений колом таких от авторів. Звісно, названими іменами це коло не обмежувалось, як і співробітниками відділу діамату. Потужний резонанс мала книжка М. В. Поповича «Логічні ідеї в культурно-історичному контексті», С. Б. Кримського «Трансформація наукового знання» тощо.

Кожен із цих топових інститутських авторів був представлений значущою працею, що мала свою репутацію, своїх прихильників, своїх критиків. Я, скажімо, прочитавши книжку Кримського, не знайшов в ній для себе нічого значущого, і був цим дуже розчарований. Відоме ім'я було, а от текст його не підтвердив (це лише моє суто особисте тодішнє враження). Загалом коло цих людей було невелике. Іванов, Яценко, Кримський, Попович (двоє останніх працювали у відділі логіки), Горський (відділ історії філософії в Україні), Шинкарук (формально вважався очільником цього напрямку,

але евристично не був у ньому найцікавішою постаттю), Булатов, Тарасенко, Табачковський; з молодшого покоління до них долучилися Бистрицький та Малахов зі своїми пізнішими (початку 80-х) монографіями.

Інститут сприймався не просто як носій продуктивних ідей, але і як – це вкрай важливо – осередок непідробної, позбавленої фальші та кон'юнктурності інтелектуальної роботи. Це підтверджували спецкурси, які у нас на останньому курсі читали всі ці люди. Ми, студенти, їх бачили, слухали, знали, тому Інститут для нас не був абстракцією. Навіть поведінка та манера триматись цих людей була відчутно іншою, ніж у викладачів університету. Відмінність прочитувалася в усьому – відкритості, невимушеності й навіть в одязі. Дуже запам'ятався вислів Яценка у нас на спецкурсі про те, що може й чого не може сказати філософ: «Неправильно говорять, що у філософа нет выбора в том, что говорить. У философа всегда есть выбор – он может, по крайней мере, молчать!». Ну, що це означає – слово та й слово. Але в тому контексті, в якому ми знаходилися, це була чітка й мужня позиція, це був сигнал, виклик.

Треба розуміти те, що зараз неможливо зрозуміти: інколи просто одна фраза, сказана в радянський час, наприклад, одному курсу, важила стільки ж, як зараз десять ґрунтовних публічних лекцій. Це тому, що тоді свідомість існувала в режимі езопової мови: важило не стільки те, що розлого висловлювалося, а який ти подаєш сигнал. Ті сигнали (ще поговоримо про них, коли перейдемо до шкіл) справляли враження, як «свист Солов'я-розбійника», від якого дерева схилялися. Зараз неможливо осягнути, яке сильне враження могла справити одна така фраза, що абсолютно контрастувала з дійсністю довкола тебе. Це не було закликком, мовляв: «давайте повалимо Кремль» – але сила впливу мужніх та правдивих тверджень перевершувала подібні відверті заклики.

О. К.: *А як би Ви, зі свого досвіду, охарактеризували тодішню атмосферу в Інституті філософії?*

С. П.: Я розподілився до Інституту зразу після закінчення філософського факультету. Що таке атмосфера? Це габітуси: як люди стоять, як вони ходять, як вони дивляться на тебе, як вони вислуховують. Це був абсолютно інший світ, ніж факультет. Інша антропологія. І ця інша антропологія, інші стосунки між людьми, «вольність», яка існувала навіть у робочому режимі цієї установи – це був антипод не тільки факультету, а й звичасному радянському існуванню. Хоча звідси абсолютно не слід робити висновок про якийсь осередок дисидентів чи щось подібне. Хочу донести лише думку про те, що тут була атмосфера, максимально наближена до режиму реального думання, реальної інтелектуальної праці, наскільки це було можливо в тих складних умовах. На завершення, щодо продуктивності парадигми Інституту скажу, що вже тоді, коли я тільки прийшов до Інституту (це вже була перебудова, зовсім кінець радянського часу), уже тоді відчувалася криза й цієї парадигми, і того, що робить Інститут. Так що, коли стверджую, що Інститут був у 80-х і критерієм, і певною альтернативою – це треба розуміти у відповідному контексті. Помилково робити висновок, що все було гаразд: проблеми і теоретичні пробуксовки відчувалися й давалися взнаки вже тоді.

Філософські школи 80-тих: одне покоління у спробі здійснитись

К. З.: *Найяскравішим проявом прогресивності Інституту, як мені здається, були літні філософські школи. Адже навіть зараз уявити, що державна інституція організовує такі школи, практично неможливо. Хіба що УКУ намагається робити децю подібне, але вони не є державним навчальним закладом.*

С. П.: Справа в тому, що Інститут не був творцем цих шкіл. Ці школи були започатковані – значною мірою випадково – Українським відділенням філософського то-

вариства СРСР, яке очолював на той час (кінець 80-х) М. В. Попович. Чому випадково? Тому що існували такі Всесоюзні школи молодих філософів і Всесоюзні читання молодих філософів, які щорічно проводилися на всесоюзному рівні. Вони проводилися в різних місцях, але здебільшого в Москві, бо всім хотілося поїхати до столиці. В Україні нічого такого не було. У велетенській країні все було централізоване.

До Філософського товариства СРСР (і його республіканських відділень) входили (і сплачували членські внески) всі професійні філософи. Сума внеску невелика, але членів було багато і внески сплачували всі. Бюрократія працювала нормально, і протягом років на рахунку назбиралася досить-таки значна сума. Потрібно було її «утилізувати». Тому вирішили організувати філософську школу й на ці гроші запросити людей, виписати відрядження.

Перша така школа відбулася в Алушті навесні 1986 року. Ініціатором її був учений секретар Українського відділення Філософського товариства СРСР Володимир Кузнецов – це він придумав, на що витратити гроші. А от щодо наступних шкіл, які й отримали найширший розголос, головні організаційні справи припадали вже на мене. Відбулося п'ять таких шкіл (з 1987 по 1993 рік). Це не було просто продовженням започаткованого, адже обставини змінилися: основні гроші витратили, і було не факт, що ініціатива продовжуватиметься. Треба було виступати «застрельщиком» кожної школи, і щоразу це було дуже непросте організаційне завдання, вирішення якого забирало кілька місяців життя. Через цей клопіт зі школами власну дисертацію я захистив (колись спеціально підрахував) десь на рік-півтора пізніше, ніж мав би.

К. З.: *Суспільне переступило шлях особистому?*

С. П.: Непросто відокремити одне від іншого. Ти ж не Робінзон на безлюдному острові. Від того, що і хто тебе оточує, залежить і якість твоєї власної інтелектуальної роботи. Думаєш, звісно, своєю головою, але філософське мислення – це інтерсуб'єктивна справа. У ті роки (кінець 80-х, коли переважно проводилися Алуштинські школи) для мене існувало кілька мотивацій і завдань для того, щоб їх здійснювати. Головний сенс полягав у тому, щоб дати відбутися нашому філософському поколінню.

К. З.: *Що означає «дати відбутися поколінню»?*

С. П.: Спілкуючись із чималою кількістю талановитих, неординарних ровесників, я бачив, що вони одне для одного наче не існують. От мені відомо, що цей знайомий має неабиякий дар мислення, а інші про це й гадки не мають. І так другий, третій, п'ятий: особистості є, а покоління немає. Несправедливо, сумно! Хотілося зібрати їх на школі й перезнайти, щоб вони один для одного відкривалися, відчували ліכותь соратника в інтелектуальній насназі, свій креативний потенціал. І завдяки спілкуванню, обміну думками, спільним проектам і дружнім стосункам змогли заявити себе як нове покоління інтелектуалів. Бо фактично за всієї радянської доби було одне продуктивне філософське покоління. Це так звані шестидесятники – ті особистості, які названі вище (Іванов, Попович, Яценко, Шинкарук та інші). Як на мене, це єдине інтелектуально продуктивне філософське покоління за всю радянську історію (не лише в Україні, загалом в СРСР; і не тільки в царині філософії).

Те, що покоління шестидесятників відбулося конкретно тут, в Україні – це, безумовно, майже винятково заслуга Копніна, який всіх цих людей зібрав у Інституті. А збирав він їх звідусюди: із посади вчителя (Горський), із посади директора школи (Попович) тощо. Вони швидко ставали керівниками відділів – Копнін впевнено і рішуче створював цим людям умови для зростання. Я думав: а чого ж ми наче не існуємо як покоління? Адже нам начебто є що сказати... Собі дав таке пояснення: старше покоління – шестидесятники – у тині якого ми опинилися, пригнічує нас, як старі розлогі дерева закривають від сонця молоді паростки. Роль таких старих дерев подвійна: їх

тінь сприяє зміцненню молодих пагонів, але далі не дає їм піднятися «на повний зріст». У нас не було належного простору для зростання. Ролі, які нам відводили, були вторинні, підліткові. Школи уявлялися мені тим місцем – вільним простором – де ми можемо себе відчувати. Відчуги свої можливості, випробувати власні сили, пережити свій драйв та побачити спільні перспективи. Одним словом, виступити вже як певна спільнота інтелектуалів – зі своїми ідеями, зі своєю теоретичною програмою, зі своїми вагомими новаціями.

Треба також зважити на час і стан суспільства. Одне з чільних покликань шкіл полягало у тому, щоби просто відчувати себе вільними. Де нема свободи, там нема й мислення. А свобода була в гострому дефіциті. Не треба плекати ілюзій щодо того часу. Навіть радянська дійсність останніх років, хоч і відрізнялася від попередніх десятиліть, усе одно була свинцевою дійсністю; це був світ, в якому дихати було важко. Важко було не боятися, не мати пересторог, бути відвертим. Мене захоплювала ідея: створити, наскільки це можливо, вільний простір, в якому зібрати талановиту молодь, зібрати тих інтелектуалів (і не тільки філософів), з якими дійсно цікаво було познайомитися, змістовно поспілкуватися. Пам'ятаю, як старанно запрошував Клямкіна, одного з найвідоміших публіцистів тих років (тоді була доба публіцистики), який, утім, не захотів прийти. Вдалося «витагнути» на школу 1987 року Мамардашвілі й Чавчавадзе (допомогла у цьому Наталія Вяткіна). Це були топові постаті, які робили погоду на тій школі. Саме Алушта травня 1987-го стала для мене (гадаю, що й для переважної більшості інших її учасників) надзвичайно показовою подією. Коротко кажучи, на ній вочевиднилося, що радянська епоха скінчилася.

Р. М.: *Навіть так! А яка була тематика цієї школи?*

С. П.: О, це теж дуже показово. Я придумав щось там про «людину», якісь там «перспективи соціального розвитку», бо нас, звичайно, цікавили екзистенційні мотиви, суспільні трансформації й таке інше. Щоб проводити такий масштабний захід як всеукраїнська школа, треба було мати де його проводити, а також отримати на нього санкцію відповідних інстанцій. Вирішили проводити школу в Алушті (як і попередню). Там була гарна база – пансіонат ЦК ЛКСМУ «Юність». Відповідно, звертатися треба було до господарів цього закладу, республіканського ЦК комсомолу. Одночасно це була легітимація самого заходу, адже усіма справами молоді видав комсомол. Щодо вигаданої мною теми «старші товариші» рішуче заявили: «Это не пойдёт». Натомість, назвали власну тему – як зараз пам'ятаю: «Проблемы коммунистического воспитания молодежи в свете решений XXVII съезда КПСС». Суцільне жахіття! Я ледь не впав: «Та ми ж не для цього все це...». Але ці комсомольські функціонери (красномовний показчик радянської дійсності!) кажуть: «Да не обращайтесь внимания – нам начхать. Говорите, занимайтесь там, чем хотите. Но написано должно быть так». Після цього пояснення в мене на душі одразу полегшало: стало зрозуміло, що можна робити свою справу – є зелене світло. Назва, звичайно, була «тухла», але то вже не мало значення. Так, під прикриттям проблеми комуністичного виховання молоді у світлі рішень, ми почали цей захід.

Р. М.: *У чому ж полягав переворот?*

С. П.: Коротко кажучи, в усьому. Тон задавали Мамардашвілі та Чавчавадзе – як особистою поведінка, так і змістом того, про що говорили. А до них підтягувалися уже й інші лектори. Мамардашвілі був абсолютно неортодоксальним, починаючи з приїзду. От приїхав лектор, він очікувано що має робити? – звісно, виступати з лекціями. А Мамардашвілі вийшов і каже: «Запитуйте мене – я буду відповідати. В цьому й полягатиме наше спілкування». Зміст був відповідний: наприклад, Чавчавадзе казав, що Радянський Союз – «это такое большое нескоординированное животное, которое

распадається на частини». Мамардашвілі в одному з виступів тоді сказав: «Маркс крив на один глаз». І от що цікаво: він промовив цю фразу між іншим, десь там в Алушті. Але, як мені потім розповідали колеги, уже фактично на наступний день у Львові переповідали, яку нечувану річ Мамардашвілі сказав про Маркса. Не будь хто – Мамардашвілі! І про кого – про самого Маркса! Ця фраза спричинила фурор. Вже не пам'ятаю, у чому саме полягала та кривизна, але вже самі по собі подібні фрази були революцією. Вони знімали сакральні шати, зводили з п'єдесталів незаперечні авторитети. Все інше відбувалося в тому ж дусі.

Взагалі, треба відзначити, на школах усі почувалися дуже вільно: море, кипариси, тепло вже було, деякі лекції взагалі проводилися на березі моря. Пам'ятаю, як Олексій Руткевич, коли було дуже спекотно, заходив у море-океан і звідтіля «вещал», а його на пляжі слухали – і такі були епізоди. Народу на школи збиралося дуже багато: я намагався взяти геть усіх. Обмежував лише киян (було досить суворо з відрядженнями). Загальний кількісний склад шкіл нараховував від дев'яноста до ста сорока (це був рекорд) осіб. І це, зважте, продовжувалося майже два тижні (12 днів; тому що стандартна путівка в 24 доби ділилася надвоє; ми ж існували на тих самих правах, що й звичайні відпочиваючі). Так що «піршество духа» в цих школах було ще те. Мені вдалося відстояти право вільного відвідування, тому на лекціях деяких не надто популярних лекторів було всього півтора-два десятки слухачів. З ледь не сотні! Але якось миналося.

На другу чи на третю школу приїхав академік Шинкарук, директор Інституту філософії. Так от, незабганена річ – він виявився найсумліннішим слухачем: ходив на всі лекції, усіх слухав. Причому він нікому, мені в тому числі, не робив жодних зауважень (хоча відвідування було ще те). На відміну від ровесників, яким відстояв вільне життя, сам я був присутнім майже на всіх заняттях – важке ярмо організатора. Звісно, очільником школи був Мирослав Володимирович Попович, однак в практичному плані все доводилося робити мені та двом чудовим пані (моїм колегам по Інституту, членам оргкомітету) – включно з контактами з адміністрацією пансіонату, оформленням путівок та розв'язанням конфліктів. Треба віддати належне, що Шинкарук жодного разу не спитав у нас, чому так мало людей, а сам тихенько і сумлінно сидів, уважно слухав, ставив запитання – це було надзвичайно зворушливо.

Але повернемося до першої моєї школи. Все було так гарно, все усім подобалося. Утім, це ж мало бути «комуністичне виховання молоді», але за змістом нічого такого не відчувалося. Жодного тобі виховання, тим більш комуністичного, і особливо молоді. Через це до мене, як до «застрельщика», почали звертатися деякі ідейно невдоволені слухачі з питанням: «А где коммунистическое воспитание? Что тут за антисоветчина?» (це про висловлювання Мамардашвілі й Чавчавадзе).

На деякі інвективи я їм казав: «Хлопці-дівчата, ми з вами хто? Аспіранти. А це – директор Інституту філософії Грузії, академік. Хочете йому зауваження робити? Робіть. Я цього робити не буду. Він каже те, що вважає за потрібне». Однак напруження зростало, і наші молоді товариші також реалізовували принцип свободи: «Ми теж хочемо сказати про комуністичні ідеали, про все, як має бути».

В програмі виступи молоді не планувалися. Це ж бо школа, а школа передбачає, що нас навчають старші товариші. Але якщо люди хочуть сказати, то їм треба теж надати можливість. Тому за межами програми ми зробили окреме засідання. На ньому оці ідейні бійці мали виступити з критикою ними почутого, але, звісно, головним предметом їх критики мав стати Мамардашвілі. Я всіх чесно запросив, зібралася майже вся школа. Оскільки це був незапланований захід, то засідали ми не як завжди – у великому кінозалі, а в холі, тому довелося зносити стільці. Прийшли й наші всі професори:

пам'ятаю, що й Горський був, і інші кияни. А в першу чергу Мамардашвілі та Чавчавадзе. І от почалася ця атака, змістовно спрямована на Мамардашвілі.

Про цю подію варто розповісти докладно. Товариші виступили з кондовою, правильною доповіддю, наповненою правильними гаслами, що давали відсіч усім буржуазним віянням. Мамардашвілі після неї зразу ж закипів і голосно вигукнув: «Не надо меня тащить в ваш бордель для пролетариата». Так з'явилася ще одна висловлена ним знаменита фраза. Розлого він не захотів нічого казати – це було нижче його гідності.

Почалося обговорення доповіді прихильників «комуністичного виховання». Чесно кажучи, я також зіграв у ньому деяку роль. Одним із сюжетів, який вони обстоювали, був вислів Леніна про кухарку, яка може керувати державою. Ілюструючи це твердження, вони необережно згадали Баумана, відомого революціонера: «Бачите! Він був простий робітник, а в революцію став її очільником, керівником Московського збройного повстання!» Я не витримав і кинув досить-таки іронічну репліку: «Якщо Микола Бауман, який загинув до початку збройного повстання, міг його очолювати, то, звісно, будь-яка кухарка може управляти державою». Досі пам'ятаю психологічний ефект від цієї репліки. Адже, в принципі, це була проста фактологічна похибка, яка на теоретичний аргумент не впливала. Хай не Бауман (який, до речі, робітником не був), хай інший пролетарій став державним діячем – суть не змінюється. Однак вони відчули як проколюлися, адже всі почали сміятися з ідеї примари, яка чимось там керує.

К. З.: *Зомбі революції!*

С. П.: Так, зомбі! Це чомусь їх сильно спантеличило, вони розгубилися і їм стало ніяково. В результаті їх комуністичний запал якось послабився, так що почали виступати наші старші товариші, і, зокрема, кияни. Чесно кажучи, перед засіданням я хвилювався, бо розумів, що, скоріш за все, це матиме погані наслідки для мене. Однак усі виступили проти наших ортодоксів, усі без винятку! Ледей не перший це зробив Горський – спокійно, виважено, без дисидентських «штучок», але рішуче й чітко. І от так, рішуче та чітко проти комуністичної, радянської ідеології виступили всі. Це було приголомшливо – надзвичайно несподівано і навіть зворушливо. Варто відзначити, що такі промови потребували певної сміливості, передусім з боку професорів. Для мене це був потужний і переконливий сигнал, що «совдепія» закінчилася навіть у такому «ідеологічному осередку», як зібрання радянських марксистів.

Група ортодоксів, хоча й зазнала змістовної поразки в дискусії, усе ж не заспокоїлася. «В центр» пішли сигнали. І раптом наприкінці школи, буквально в передостанній день приїздить заступник директора нашого Інституту Гордієнко, а він колишній працівник ЦК. Щойно з'явившись, він одразу рішуче вимагає слова, і хоча це було не за планом, довелося виділити час для його доповіді. Образно кажучи, він виступав із червоним прапором – це був цілковито радянський фінальний акорд освітньої події. Пролунало все, що потрібно: і комуністичне виховання, і рішення з'їзду, і доблесний радянський народ. Але це вийшло зовсім не «за сценарієм»: усім було смішно, ніхто не сприймав виступ усерйоз. Він спрацював проти себе.

Тим не менш, це знов-таки показник характеру тієї дійсності: події відбувалися «десь там» в Алушті, якась школа молодих філософів, але сигнали пішли, відреагували поважні персони. Не знаю, але цілком можливо, що заступник директора Інституту виконував й більш високу вказівку. От через рік, про наступну школу написали в газеті огляд. Так тодішній голова ідеологічного відділу ЦК КПУ Леонід Кравчук, майбутній перший президент незалежної України, на якійсь нараді стукав газетою, в якій про нас було написано, по столу: «Дивіться, що ці молоді філософи собі дозволяють!» В певному сенсі, це була увага й повага з боку владних структур до інтелектуалів. Вони зважали на дівість слова і думки. Такого зараз не маємо. І ще показово:

хоча на такому високому рівні відреагували досить осудливо, жодних санкцій до нас не було. Навіть гнів державних посадовців вищої категорії в той час вже просто розпилювався в просторі.

К. З.: *Розкажіть більше про специфіку спілкування на цих школах.*

С. П.: Формат спілкування – це взагалі окрема тема. Адже навіть лекції таких топових постатей, як Мамардашвілі, Соловйов, Межуєв – не вони склали основне спілкування. Найцікавіше відбувалося у безпосередньому контакті. Формат був досить специфічний: слухачі запрошували викладачів до своїх кімнат увечері, і от вже там, власне, ішла комунікація, набивалося в кімнатку по 20 осіб. У різних кімнатах були різні осередки, різні компанії. Між ними виникала своєрідна конкуренція: ті запросили Соловйова, інші – Кона, на наступний вечір відбувалось тасування. До речі, коли приїхав Ігор Кон – був справжній фурор, мене про нього питали навіть санітарки в їдальні, прибиральниці! Це ж єдина людина, яка в Радянському Союзі писала книжки про секс. Сила теми виявилася така, що інформація якимсь дивним чином розповсюдилася навіть серед персоналу пансіонату, які також захотіли послухати Кона.

Повертаючись до формату спілкування варто відзначити, що кожна компанія існувала доволі автономно. Далеко не всіх запрошували у своє коло на вечірні «посиденьки» (тут ще грало роль те, що кімнати були все-таки не резиніві, більше 30 осіб вони не вміщали просто за своєю природою). Тільки в мене, завдяки статусу організатора та дружнім стосункам була можливість долучитись до будь-якої компанії. Міг увечері обійти всі зібрання, і це був справжній театр. Заходжу в одну кімнату, там сидить Толстих і грає на гітарі, в іншій Кон розповідає про «Емануель», в третій Соловйов сперечається про Лютера або читає жартівливі вірші – дуже різні атмосфери були в кожній з цих кімнат.

К. З.: *А з Мамардашвілі як проходили такі вечори?*

С. П.: На першій школі дуже хотілося поспілкуватися з Мамардашвілі – поспілкуватися якось ґрунтовно, щиро. Мешкав тоді у кімнаті з Володею, колегою з Дніпра, він був старший за мене, доцент, не те що я – «зелень». От вирішили ми ризикнути й запросити Мамардашвілі. Я дуже хвилювався: «Мераб Константинович, мы Вас хотели пригласить...». А він одразу, без прелюдій каже: «Да конечно, Сергей, но только у нас не принято обращаться по отчеству. Просто Мераб, так что давай вот так общаться». У той вечір не було компанії – тільки Мераб, я і Володя, адже нам хотілося поспілкуватися із мислителем напряду.

Купили тоді ж вино і думаємо – зручно чи не зручно? Я наважився спитати: «Мераб, у нас тут как бы вино есть, как Вы думаете – удобно ли, все таки Вы профессор, а тут мы предлагаем вина выпить с нами». Мераб відразу вигукнув: «Ну конечно, чего ж не удобно, конечно!». Відразу стало легко й просто. Тим більше тоді в Алушті був дуже класний легкий портвейн. І ми отак сиділи, щиро спілкувались.

Сюжети були різні. І складні теоретичні, і особистісні. Однією з найінтимніших для мене тем була втрата в той час любові до Батьківщини. Хтось сьогодні, вірогідно, просто знизав плечима: «Є чим перейматися!» А для мене тоді це була серйозна драма: ну как это – стать равнодушным к своей Родине, ничего к ней не чувствовать! Начебто якогось життєвого органу в тілі позбувся. Наважився про це розповісти Мамардашвілі, чи не засудить він? Його реакція була доброзичлива і натомість він розповів, як ще в юності в нього відбулося відчуження від радянської дійсності. «В какой-то день я открыл газету и, читая передовицу, вдруг ясно понял, что текст лжет. Я ничего не знал другого об излагаемых событиях, не имел никаких альтернативных фактов. Просто из самого языка статьи понял, что это ложь...» Можливо, це і була подія, з якої власне почалася його особистість.

К. З.: *А як викладачі ставилися до спілкування зі слухачами?*

С. П.: В самих викладачів також існувала латентна конкуренція між собою – куди кого покликали. Якщо когось не запросили – він був понурений через нестачу уваги, а той, кого запрошували відразу кілька кімнат, ходив задоволений. І от було таке, що всіх кликали, а Шинкарука ніхто нікуди не запрошував. Це й статусно сприймалося непросто – москвичі, то така справа, а тут власний начальник, перша філософська особа в Україні. Та й вигляд у нього був надто поважний, немов би бронзою вкритий. Як зі ста-туєю мати справу? Та й, головне, не такий він був цікавий для молоді: Гегель і Кант тоді викликали мало інтересу. Отже, напруження багато, а зиску мало – чого морочитися?

В оргкомітеті ми тоді працювали втрьох – я, учений секретар Українського відділення Філософського товариства СРСР Людмила Ніканорова, і ще одна колега з Інституту, Людмила Ситніченко. Я жив в тому корпусі, де слухачі, щоби слідкувати за організацією із самого осердя школи – оперативно реагувати на запити учасників та вчасно гасити якісь критичні ситуації (траплялися й такі). А Людмили жили в корпусі викладачів і були, відповідно, такими собі зв'язковими з ними. І от, минає якийсь час і вони кажуть мені: «Сергію, чого ж Шинкарука нікуди не кличуть, він ображається». Підхожу до знайомих в одній з кімнат і кажу: «Хлопці, треба Шинкарука запросити!» – «Ну Сергію, це ж нудно, це ж пропащий вечір!» – «Хлопці, потрібно!». Покликали вони Шинкарука, він там посидів з ними, поспілкувалися, а наступного дня ходив і посміхався – був задоволений, як слон. Попри свої регалії та бронзовий вид, він зовсім не втратив здатності щось живо відчувати. Інші викладачі також ревно ставилися до запрошень, особливо тематичних (адже головним змістом спілкування були не розваги, а обговорення філософських проблем). Бувало, що напередодні виступу на півдня зачиналися в кімнаті, нікуди не виходили, готувалися й переживали, як їх оцінять.

Був такий смішний епізод: на одній зі шкіл ми проводили опитування слухачів, хто більше сподобався. Соціологічною складовою займався наш колега (тоді Інституту соціології ще не було, було Соціологічне відділення в Інституті філософії). За результатами опитування вийшло, що найбільш популярним виявився Еріх Соловійов. А був на тій школі Межуєв, який приймав близько до серця свою популярність і гостро конкурував із Соловійовим. Але в опитуванні посів друге місце. Тож ми попросили соціолога Валеру не ранили душу Межуєва, і при оголошенні результатів зазначити, що він переміг, а Соловійов майже в рівень з ним. Треба було бачити Межуєва: який він був задоволений, як він із сарказмом Соловійову хизувався, що все ж таки перший. Точно як діти малі. Тоді Соловійов навіть цілу поему склав про школу, про всі ці оцінювання.

Ось це життя в кімнатах слухачів, прогулянки компаніями – таке от спілкування й було головним. Наголошу: головним в інтелектуальному плані, зовсім не розважальному.

К. З.: *Перша школа відбулась у 1987, а остання в 1993 роках. У 1991 Україна стала незалежною – чи вплинуло це на проведення школи 1993 року?*

С. П.: Школа 93-го була вже, як казав Остап Бендер, примхою митця. Моя особиста втіха. Це була невеличка школа, осіб 40, я зібрав своїх друзів із Пітера, із Єкатеринбурга, з інших міст – просто зібрав коло знайомих «ветеранів». Хоча серед лекторів переважали нові обличчя – як от Світлана Неретіна, Олексій Кара-Мурза та інші. А щодо оголошення незалежності, то в той період відбулась школа в жовтні 1991 року: ми збиралися в Алушті, Крим, дражлива тема, а частина слухачів – пітерці, полемісти. Ми не сварилися, хоча напруга певна була, але все здебільшого переходило на жарти (може й невеселі). Не було якоїсь гострої конфліктності, відчувалися лише розгубленість, напруженість і якась збуреність. Навесні 1993 році стало напозір спокійніше.

К. З.: *Повертаючись до шкіл і навчання. Ви прохопились, що багато хто пропускав лекції. Тобто суворого регламенту не було, люди скоріше відпочивали, аніж навчались?*

С. П.: Народ, чесно кажучи, просто розслаблявся по повній. Звичайно, я інколи дорікав: друзі, майте совість, хоч інколи сходіть на лекцію, а то ви то в ботсаду, то на карадагах усіялих, то в Судак поїхали.

Такий режим мав наслідки не лише особисті. Звичайно, і кохання виникало, і все таке інше було. Наприклад, на наших школах народилася соціал-демократична партія України! Бо її фундатори були нашими слухачами, якось роззнайомились і пішли компанією в гори. У них там виникло натхнення, потім і пара склалася, але незалежно від цих особистих речей, вони вирішили створити партію справжнього соціал-демократичного спрямування. І таки справді потім створили. Так що, хоча у нас діти не народжувалися, проте народжувалися партії).

К. З.: *Чи можете Ви виокремити якісь значущі для вас результати проведення філософських шкіл 80-х – початку 90-х?*

С. П.: Як вже зазначав, проведення тих філософських шкіл для мене було передусім прагненням дати відбутися нашому поколінню. У школах 80-х років цей задум зазнав невдачі, тобто покоління не відбулося. 91-го року це вже стало зрозуміло. Втім, хоча головна мета не була досягнута, сам процес виявився плідним. Він дав багато змістовних результатів. Цікавіше інше: чому саме ця невдача сталася? Чому тоді не відбулося ані моє покоління, ані наступне? Здобуток шестидесятників виявився надто великим, моє покоління виростало в полі їхнього домінування, і не лише суто інтелектуального, але й соціального. Адже, фактично, усе поле інтелектуальної гри було підпорядковане їхнім авторитетам. Їх вплив був настільки сильним, що всі інші генерації виявилися розпорощеними силою тяжіння, яка поширювалася від покоління шестидесятників: вони розривали всю ту єдність, яка могла виникнути в інших генераціях. Це як велика планета силою свого тяжіння не дає сформуватися с астероїдів новій планеті. Так ці уламки й кружляють по орбіті навколо неї.

Утруднення були не суто інтелектуальні, соціальні також. Просто вже не залишилось місць такої інтелектуальної роботи, де інші генерації могли б відбутися, ствердити себе. Це ледь не найголовніший чинник. Покоління шістдесятих мало таке місце – тодішній Інститут філософії під керівництвом академіка Копніна. Власне, він сам, його воля та наснага організатора науки й стала таким місцем. В нас нічого подібного не було, навіть з точністю до навпаки. Тут немає жодної злої волі: шестидесятники працювали як інтелектуали цілком широко, але вони задавали певну систему стосунків, в якій не могли відбутися інші, які фактично до сивого волосся залишалися хлопчиками й дівчатками.

Соціальна реабілітація філософів у 90-ті та 2000-ні: ікра, золоті ручки й Апель

Р. М.: *А чи не було серед Вашого покоління якоїсь асоціації молодих філософів? Ви не намагались згуртуватись ще й таким чином?*

С. П.: Так, 1990-го року на черговій школі ми створили асоціацію молодих філософів України. Вона існувала як підрозділ Українського відділення Філософського товариства СРСР, це була форма нашої легалізації. Ми – я і мої колеги – намагались конституювати спільність нашої генерації й у такий спосіб. Хоча ця організація виникла, і навіть її осередки були в більшості областей України, в обласних університетських центрах, але, все ж, цього було замало, щоб генерація могла себе проявити.

Прямий ефект був скромний, однак так створювалися передумови для подальшого досвіду. Коли згодом (вже 1998 року) я очолив Український філософський фонд, мої прагнення зосередились саме на створенні місць інтелектуального життя, незалежних від інших інституційних форм. Такі місця з'явилися передусім у вигляді наших наукових товариств при Фонді, а також видань, конференцій та інших проєктів, які ми

робили. Завдяки цьому на сьогодні маємо іншу ситуацію, яка, на жаль, у кінці 80-х – на початку 90-х виникнути не змогла. Це вплив традиції шкіл.

К. З.: *Якою ж метою Ви керувались, коли організовували школи в 2000-х? Ви знову хотіли провести експеримент, але вже з новим поколінням, чи можливо сподівалися, що щось народиться в процесі?*

С. П.: Ні, тогочасні плани були вже геть інші. Щоб їх зрозуміти, необхідно відчувати те, що відбулося в країні на початку 90-х з філософією. Це був час коли змінилася вся система соціальних координат, а разом й інтелектуальних координат. Йдеться про щось значно вагомніше, ніж вплив якихось концепцій чи методологій. На початку 90-х загалом вища освіта втратила будь-який престиж. Це може здатися дивовижним, але було саме так. Побутувала думка, що вища освіта взагалі не потрібна й не дає жодного зиску. Було стійке відчуття, що попит на вищу освіту наближується до нуля. Лише від кінця 90-х ситуація почалася потроху змінюватися.

Що стосується філософії, то, безумовно, перша половина 90-х років була дуже складною. Фактично жодні інституційні форми не були скасовані (продовжували існувати Інститут філософії, кафедри філософії, університети тощо, а філософських факультетів узагалі стало декілька). Але існування цих інституцій стало суто номінальним, бо в умовах гіперінфляції зарплати були абсолютно жалюгідні й не давали можливості нормально існувати, наукові праці не було на що видавати, грошей на відрядження чи конференції ніяких. Частою ситуацією були затримки виплати навіть мізерних зарплат. Пам'ятаю, у нас в Інституті був стан, коли борг по зарплаті накопичився за 18 місяців. Як ми тоді жили, сам не розумію. Додайте, що за умов інфляції зарплату потрібно всю, до копійки, витратити в день отримання, бо наступного дня вона вже істотно знеціниться, а за два-три дні взагалі нічого не буде варту.

Тобто філософія на початку 90-х – це професія, яка не могла забезпечити якоесь нормальне відтворення життя. З іншого боку, філософія на той момент вже 70 років на вітчизняних теренах існувала передусім у режимі марксистсько-ленінської філософії. Зв'язок з радянським минулим, звичайно, серйозно її дискредитував в нових умовах. Змістовно кризовою ця ситуація виявилась і для самих філософів: хоча значна частина сприймала свою ідентичність із марксизмом досить опосередковано і вже задовго до розпаду СРСР мала інтерес до цікавіших речей, але, усе ж, значна кількість філософів – власне, викладачів філософії – досить щиро сприймали певні концепти марксизму-ленінізму. А тут усе різко змінюється на протилежне.

У другій половині 90-х виникла така ситуація, що не стільки сама філософія та її статус, скільки реальний контингент українських філософів був цілковито деморалізований. Не відбувалися змістовні філософські заходи, конференції, не видавалися журнали, збірки, монографії. Деякі видання залишились: «Філософська думка», ще кілька при університетах. Однак, наприклад, регулярного видання монографій Інституту філософії (як раніше – по закінченню кожної планової теми), тепер вже не було.

К. З.: *А як, узагалі, філософські інституції адаптувалися до змін? Як, наприклад, відбувалося перейменування відділів в Інституті філософії?*

С. П.: З цим особливих проблем не виникло, все відбулось доволі органічно. От, наприклад наш відділ у радянський час якоесь так і називався – філософії культури, етики і естетики. Тобто у назві нашого відділу якихось ідеологем не було, може якоесь одне слово змінили. А, скажімо, діамат (діалектичний матеріалізм – К. З.) відразу став називатися відділом філософської антропології. Це також було цілком органічно, оскільки світоглядний підхід (яким у цьому відділі переважно послуговувались), працював саме з антропологічною проблематикою. Що стосується істмату (історичний матеріалізм – К. З.), то цей відділ став називатися відділом соціальної філософії, що

теж, у принципі, відповідало тому, чим ці люди займалися в межах відділу. Загалом, відділи інституту хоч і працювали за радянських часів на основі марксистської парадигми, однак у дослідницькому плані орієнтувалися на змістовну проблематику – розвиток суспільства, історія філософії і так далі. Вони не виконували дійсно ідеологічної функції як такої. Якщо це було, то десь на маргінесі.

Втім, інтелектуальна інерція була потужна. Мене дуже здивувало, коли навіть на початку 2000-х ще зустрічав університетські програми та курси, які були переписаними, переінакшеними методичками марксистсько-ленінської філософії. Ті ж поняття, система категорій... Причому це було десь на західній Україні – Львів чи Тернопіль. Не тільки там, звісно.

К. З.: *Років з 9 тому, коли я ще тільки поступала на філософський, мені потрапив до рук посібник із загальної підготовки до вступних іспитів з філософії. Аж запам'яталось – вже на першій сторінці у другому абзаці проскочило словосполучення «буржуазна ідеологія». Посібник був виданий начебто 2001-го року.*

С. П.: Це вже патологічна дивина якась. Хоча так, подібні анахронізми мали місце. І найсумніше, що зі сторінок посібників чи статей такі відсилки можна було видалити, а от видалити їх зі свідомості людей, які продовжували за колишніми теоретичними схемами думати, значно складніше.

Повернемося до Інституту філософії. У ньому відбулися не лише перейменування, а й певні структурні зміни. Наприклад, існував у нас сектор так званої контрпропаганди, який утворили після чергового партійного з'їзду – заради боротьби проти західних вчень. Коли ситуація змінилася, то його просто тихо скасували. Серйозно було переформатовано відділ наукового атеїзму, був у нас і такий.

Зміна назв, у принципі, нічого не змінила – суть роботи лишалася та ж сама. З одного боку, це свідчить про те, що співробітники Інституту намагалися дійсно бути дослідниками, а не ідеологами. Але, з іншого боку, мінус у тому, що все лишилося по-старому, хоча тоді відкрилися нові, суттєво інші можливості. Однак їх системного, інституційного опанування так і не відбулося. На індивідуальному рівні трохи інакше – кожен сам вирішував, як змінити концептуально свої підходи, засади, методи. Проте якоїсь системної роботи в цьому плані на рівні Інституту не відбулося: не було ані нової дослідницької програми, ані перегляду концептуальних засад роботи, ані хоча б серйозної дискусії, в якій би колектив визначився щодо нових пріоритетів та способів дослідження.

Це великий мінус для Інституту й узагалі для української філософської думки. Адже труднощі столиці примножуються в провінції на порядок, а то й більше. До цього треба також додати труднощі в комунікації – кілька років взагалі жодних конференцій не було.

Через все це в другій половині 90-х постала цілком нагальна необхідність відновлення інтелектуальної спільноти. На той момент вже стало зрозуміло, що інституційно, на рівні державної політики, ми нічого не дочекаємося, і якщо хочемо вести якесь змістовне інтелектуальне життя, то філософи та гуманітарії мають самоорганізовуватись. Так і сталось. На початку 1994 року постала така громадська структура, як Український філософський фонд. Це було неформальне всеукраїнське об'єднання професійних філософів – із самостійною метою, своєю ініціативою, можливостями та прагненням розв'язувати наявні в нашій спільноті проблеми.

Р. М.: *Чи була ця спільнота якимось пов'язана із Асоціацією молодих філософів України, про яку ви вже казали?*

С. П.: Навіть є певна спадковість між Фондом та тією організацією, яку ми створили 1990 року. Сама Асоціація, правду кажучи, мало що змістовного встигла зробити, але це принаймні була реальна інфраструктура всеукраїнського масштабу. Саме на ґрунті інфраструктури цього всеукраїнського об'єднання організаційно постав Український

філософський фонд. До речі, я був проти цієї назви, пропонував називати наше угруповання асоціацією, але Євген Бистрицький на той момент дуже захопився ідеєю, яку було втілено у Московському філософському фонді. Він хотів утворити щось за аналогією – благодійну організацію, яка концентрує ресурси й кошти для здійснення філософських, гуманітарних і загалом інтелектуальних наукових проєктів. Це було б не погано, якби існували джерела таких коштів... За їх відсутності ідея виглядала доволі утопічно. Тож у форматі фінансового ресурсу для філософських проєктів УФФ не відбувся, але «родима пляма» у вигляді назви залишилася. Ми мали перед собою чітку мету – реанімувати філософську спільноту, і реанімувати фактично в усіх вимірах: у плані контактів, зв'язків, обміну думками, досвідом, публікаціями. Щоб продуктивні ініціативи здійснювалися, відновилася дослідницька активність, конференції, освітні проєкти. Це була справа гідності самої філософської спільноти в Україні.

Я очолив УФФ у квітні 1998 року, і того ж року відбулася перша з серії нових філософських шкіл, які вже проходили в Пущі-Озерній, під Києвом. Тоді найліпше місце з усіх під Києвом. Ми розмістились у санаторії Пуща-Озерна, підпорядкованого адміністрації президента України, а колись – ЦК КПУ. Пушинські школи були тривалі, по три тижні: приїжджі з усієї країни жили на місці, в санаторії, а от кияни могли долучатися на час роботи, стаціонарно вони там не жили.

Загалом, це був новий формат відкритих літніх університетів. Проєкт здійснювався під егідою Інституту відкритого суспільства (Будапешт), власне Фонду Сороса. Вони влаштували конкурс для підтримки таких проєктів, як наш, маючи на меті інтеграцію в західний дискурс, введення нових інтелектуальних стандартів, опанування нових філософських дисциплін, які були просто відсутні в структурі радянської освіти.

Р. М.: *Що це за дисципліни?*

С. П.: Політична філософія, філософія права та інші. Кожного року HESP (Інститут в Будапешті) оголошував конкурс по всіх гуманітарних науках, куди подавалися проєкти зі всієї Східної Європи – від Росії до Польщі й Румунії (тоді, у 90-х, це було єдине поле). Звичайно, було приємно, коли зі всієї Східної Європи до фіналу доходили філософські проєкти від України і від Литви чи Польщі, і ми вигравали. Адже це була конкуренція на теренах усієї Східної Європи, необхідно було довести, що твій проєкт перспективніший. У нас ще тільки закінчувалася одна школа – а вже потрібно було подавати наступну пропозицію, наступний проєкт. Це було в організаційному плані нескінченне коло вдосконалювання, адже на кожному етапі проєкт могли відсіяти й потрібно було поліпшувати все в самому процесі. Окрім того, на кожному проїзді приїздив присіпчивий перевіряючий від HESP. Він протягом всієї школи жив із нами, розмовляв, із ким хотів, слухав лекції, їв з нами в їдальні, розпитував у кого які враження, і вже на основі цього складав свій звіт. В перший раз ще можна було отримати гроші без особливих надзусиль. Але якщо перевіряючий бачив, що теоретичний рівень не той, чи якісь умови не такі, організація не якісна, то навряд чи наступного разу цьому проєкту варто було розраховувати на підтримку, навіть якщо на папері все виглядало чудово. Ми діставали підтримку чотири роки поспіль, це свідчить, що, все ж таки, всі залишалися задоволені. А траплялися вельми кумедні випадки з перевіряючими.

От приїхав якийсь перевіряльник із Англії, хоча коріння мав східнослов'янське (бо треба ж було, щоб людина хоча б російську розуміла, щоби про все тут дізнатись самотужки). Обставини збіглися так, що в сусідньому пансіонаті відбувалася школа з іншої дисципліни, тож він перевіряв відразу й нас, і їх. А Пуща-Озерна – то був радянський шик: величезні високі номери, золоті ручки, трішки тупе, але помпезне оздоблення, абсолютно дикі комбінації продуктів в меню – м'який сир із червоною ікрою, з якимось шпротином. В купу звалювалося «все найкраще». За кілька днів спілкування

підходить до мене перевіряючий із запитанням, який у нас бюджет. Я йому докладно відповів, хоча він і так по ідеї мав знати. Вислухавши, він починає дивуватись: мовляв, як так – у ваших колег у сусідньому пансіонаті такий самий бюджет, але «мені там всі скаржаться на маленькі кімнатки, що вони не доїдають» і таке інше.

Так що мало було отримати гроші, треба забезпечити їх ефективне використання. Це непросто. Довелось об'їхати пансіонати по всіх околицях Києва, щоб знайти найкращий варіант. А потім спромогтися у Пуцу потрапити, що теж було не елементарно. Доводилося прискіпливо розв'язувати безліч організаційних питань, щоби забезпечити найліпші умови. Бо ті умови, в яких захід відбувається – це дуже важлива психологічна та соціальна складова. Слухачі приїздили до школи із занедбаних освітніх закладів, із загальної тотальної бідності 90-х і потрапляли в помпезні коридори, починали користуватися позолоченими ручками, звикали до ліпнини на стелі. Під час однієї зі шкіл проходив Світовий банківський форум (якраз у 1998-му році). Так сталося, що частина їхніх заходів була також у Пуці. І от зібралися всі в ідальні – в одному кінці слухачі нашої школи вечеряють, а в іншому – Ющенко, який тоді ще був головою Нацбанку України, разом з усіма цими банкірами. Завдяки таким епізодам статусність відчувається, і на людей це впливає.

Виникало якесь щемливе, зворушливе відчуття, коли слухачі школи дивилися на все оточуюче з німим запитанням: невже це все нам?! Українських філософів потрібно було реабілітувати не лише в інтелектуальному плані, але й у фізичному та психологічному також. Їм необхідно було піднятися із занедбаності, з під пресу непотрібності, із злиденності буднів. Відчути себе особистостями, гідними усілякої уваги – і цих позолочених ручок, і червоної ікри, і лісів навколо, озер, човнів і всього іншого. Потрібно було дати їм зрозуміти, що все це для них, вони мають на це цілковите право. За кілька тижнів люди змінювалися просто органічно: починали інакше дивитися, інакше ходити, інакше відчиняти ці двері. Відбувалося справжнє відновлення особи. Не хочу перебільшувати і вдаватися до надмірного пафосу, але справді людина приїздила з одним відчуттям свого місця у світі, а поверталася додому вже з іншим. Це особливо гостро відчувалося на першій пушинській школи.

К. З.: *А як щодо професійної реабілітації? Були такі ж наочні результати?*

С. П.: Звісно, для мене не менш важливим, ніж це відновлення взагалі, було повернення в слухачах відчуття того, що вони займаються справою, яка гідна уваги та поваги, у соціальному сенсі передусім. Інше важливе завдання – налагоджування зв'язків і контактів між представниками різних регіонів. Адже життя спільноти необхідно, аби філософи з усієї України перезнайомились одне з одним і почали спілкуватися не через Київ, не через якісь центральні інституції, а безпосередньо між собою.

Окрім того, наріжним каменем всього проекту було, все ж, започаткування нового стандарту інтелектуальної праці. Тут можна виділити два виміри: змістовний, який полягав у тому, що до наших працюючих викладачів університетів приїздили кращі фахівці з Європи, Америки, та й кращі вітчизняні брали участь. Вони навчали й перенавчали українських викладачів філософії. В Алуштинських школах було важливим передусім дати відчуття свободи, а тут головне – навпаки, створити матрицю інтенсивної і якісної праці західного зразка. Тому режим був дуже щільний і безкомпромісний. У зв'язку з цим навіть виникали конфліктні ситуації, бо серед інших приїхали кілька учасників Алуштинських шкіл, які розраховували на таку ж вольницю. Але ліберальний Сергій, котрий в Алушті дозволяв усе, тут перетворився на «дракона, що дихає полум'ям», який ретельно втілює всі правила регламенту.

Заняття тривали цілий день, перебувати в цій роботі було обов'язком: писати, виступати на семінарах, брати участь у дискусіях тощо. Необхідно було справді інтенсивно працювати. Не всі впоралися з цими вимогами, комусь було об'єктивно важко. Але, зрештою, ця схема спрацювала, і всі справді відчували себе інакше. Школа дійсно сильно навантажувала слухачів, але водночас вони мали якісні умови для роботи: школа мала свою бібліотеку – невеличку, але під тематику; до послуг слухачів був офіс з сучасною оргтехнікою, зокрема принтерами та ксероксами, де вони могли набирати та роздруковувати свої роботи, копіювати матеріали для семінарів тощо. На початку школи кожен учасник отримав також комплект видань по тематиці школи – тут були і сучасні книжки, і спеціально для школи видані переклади сучасних авторів, які мали використовуватись лекторами.

К. З.: *Чи принесли якісні умови роботи належний результат? Як скористалися учасники наданими можливостями?*

С. П.: Складно передати найважливіше – той дух шкіл, який утворився. Скажімо, наш офіс був у спільному користуванні, і будь-хто міг взяти ключ, прийти щось собі набирати, роздруковувати, робити копії якихось матеріалів для роботи. Офіс ніколи не залишався порожнім. Можна було прийти у дві-три години ночі, і хтось там сидить, включивши музику (у нас там ще був музцентр), працює. Або спілкуються. Ми працювали дуже інтенсивно, але водночас не забували й якісно відпочивати: збиралися вечорами, я приносив печиво й цукерки, сухе вино, грали в мафію, спілкувалися, інколи танцювали. Кожні вихідні в нас був пікнік, ми йшли в ліс, робили шашлики...

От один з колоритних епізодів. На школу 1999 року до нас приїздив Карл-Отто Апель, він уже тоді був старенький, 77 років (помер 15 травня 2017 року – *Р.М.*). Пішли ми на пікнік, і пан Апель із фрау Апель – разом із нами. Варто відзначити, що Апелью самому було цікаво приїхати, – він же був тут у роки війни, як солдат вермахта. Київ йому тоді дуже сподобався, він ще раз хотів його побачити. Також на школі був Еріх Соловйов, який читав курс по філософії права. В якийсь момент, сидячи біля вогню, почали співати пісень, і Соловйов, лукаво посміхнувшись, затягнув сталінську пісню «Артиллеристы, Сталин дал приказ!» Вони разом сиділи на колодах, і Апель, дарма що служив у вермахті, щиро та із запалом підспівував. Такий от сюр.

Загалом, приїзд Апелья добре характеризує атмосферу шкіл. Ми переклали його роботу за темою курсу, яку він нам надіслав (ми так робили зі всіма запрошеними спікерами), надрукували дві брошури для слухачів – мовою оригіналу та українською. Але коли Апель приїхав, то був настільки приємно вражений середовищем, що відразу змінив тему курсу. Він вирішив викласти інтелектуальну історію Німеччини у зв'язку зі своєю біографією, такий собі усний мемуар. Ми трохи переживали: як сприйме лектора аудиторія, як складеться спілкування, які будуть репліки, запитання та коментарі із залу? Все ж передбачити неможливо. І от те, що аудиторія досить вільно спілкувалась із Апельем і всім було цікаво – це був критерій того, що ці люди є цілком спроможними як інтелектуали. Тобто, вони справді можуть працювати за нормальними інтелектуальними стандартами.

К. З.: *Отже, попри радянську ідеологічну професійну деформацію, тим не мени, наші викладачі виявилися достатньо фахово обізнаними у світових тенденціях?*

С. П.: Так, одне із приємних відкриттів полягало в тому, що наша публіка цілком на рівні якісних західних зразків. Більше того, траплялися різні лектори, особливо на першій школі, не такі «топові», як Апель. Приїхали два професори з Америки, які заочно справляли начебто непогане враження, але в процесі роботи виявилось, що вони посередні, ординарні університетські професори. Хоча один мав репутацію одного з кращих фахівців по Юнгу. Коли ці професори почали читати свої курси, то виявилось,

що рівню аудиторії вони не відповідають. В результаті вони відчували себе дуже незручно і ходили трішки пригнічені.

К. З.: *А хто ще рівня Апеля приїздив до нас?*

С.П.: Лекторів такого рівня, як Апель, у нас більше не було. Філософів такого масштабу взагалі лише кілька у світі. Домовлялися з Габермасом, і начебто досягли згоди, але в нього не склалося. Були авторитетні спеціалісти в своїх царинах – як от Гьофе з Німеччини, Лесаж з Франції (спеціалізувався на політичній філософії), Лобьє, також із Франції, спеціаліст у християнській філософії та етиці.

Р. М.: *Як Ви давали раду фаховому перекладу зі стількох мов?*

С. П.: В якості прикладу можна навести, знову таки, виступ Апеля. Коли виявилось, що він виголошуватиме не те, що вже перекладено, перед нами гостро встало питання синхронного перекладу. Соловйов відразу поставився скептично і сказав, що якісний синхрон за таких умов неможливий. Він був знавцем, адже сам редагував переклади з німецької (зокрема, нове російське видання Канта) і знав її на фаховому рівні. Тоді я звернувся до Марії Култаєвої, вона блискучий знавець мови, тривалий час жила в Німеччині, навіть отримала літературну премію за власні вірші німецькою мовою. Те, що вона німецьку знає краще, ніж українську, не викликало жодних сумнівів. І от починається це дійство. Треба знати Апеля – він запальний, активний, говорить дуже швидко. А Култаєва спокійно й чітко все встигала перекласти, ніби вона наперед знала, що він скаже. Після лекції я побачив Соловйова в коридорі: «Ну що, Еріху Юр'євичу, як воно?», – «Так, так – потрібно визнати...». Він побачив, що хтось здатен зробити те, що він не може. Це його справді вразило.

Якщо узагальнювати досвід пушинських шкіл, то на них, у принципі, вдалося здійснити все задумане. Дуже важливим наслідком було те, що наново переінсталювалася й утворилася загальнонаціональна філософська спільнота. Людей, насправді, було не так багато: на відміну від численних Алуштинських шкіл, близько тридцяти слухачів на одну школу, десь сто-сто двадцять загалом. І не лише українці, також слухачі з інших країн – з Азербайджану, Росії, Молдови, Прибалтики. Кожен склад практично на 100 % оновлювався, тому ця сотня людей склала досить потужний кістяк філософської комунікації і, власне, професійної спільноти. Фактично й до сьогодні більшість моїх активних дослідницьких, наукових, інтелектуальних контактів по Україні, беруть початок звідти. Мало перезнайтися, необхідно було потоваришувати, і таких дружніх зв'язків також утворилось за час шкіл не один десяток.

Гадаю, що практично для кожного учасника школи стали неординарною подією в житті, надихнули на творчі зусилля. Практично кожен третій випускник, десь близько тридцяти осіб, стали докторами наук. Це досить формальний показник, але він, усе ж, про щось свідчить.

Однак настав момент, коли для мене, як для організатора, сенс пушинських шкіл був вичерпаний. Я вирішив завершити проект із двох причин. По-перше, змінилися умови цих конкурсів, їх уже фінансував не HESP, а наш місцевий фонд Відродження, що мав свої пріоритети, в які ми не дуже вписувалися. По-друге, усі чотири роки, коли відбувалися школи – тривав виснажливий організаційний марафон, безперервний цикл: подання, обґрунтування, підготовка звітів тощо. Витримувати це надалі було дуже важко. І, головне, школи досягли своєї мети: все, що я перераховував із задуманого, відбулося.

Успіхи шкіл увінчало створення місць інтелектуальної роботи у вигляді наукових товариств при УФФ. Саме на межі 90-х та 2000-х сформувався їх кістяк – Феноменологічне товариство, Товариство Канта в Україні, Спілка дослідників модерної філософії, Товариство російської філософії (Філософсько-антропологічне відділення утво-

рилось ще 1995 р.). Пізніше вже виникли Філософське-економічне наукове товариство, Товариство філософії освіти, тобто цей процес триває, хоча основну свою роль він відіграв саме тоді – майже 20 років тому, на межі тисячоліть. Ці товариства стали майданчиками, на яких фахівці отримали можливість працювати, робити те, що вони вважають за потрібне, загалом збільшили шанси самореалізуватися. Це відрізняло ситуацію, яка склалась, від радянської доби, від часів застою та її перебудови.

К. З.: *Чи відіграло роль те, що і УФФ, і ці товариства – це були позаінституційні утворення?*

С. П.: Звісно! Якщо звернути увагу на те, як зараз відбувається наше філософське життя, то ми побачимо, що найбільш плідні речі відбуваються поза державними інституційними формами. Навіть монографії співробітників інституту в більшості своїй видаються не за державний кошт.

Картина нашої сучасності вельми строката, у ній є також і свій драматизм, і свій сум, адже не можна сказати, що формування філософської спільноти увінчалось якимось гепендом. Узяти ті ж наукові товариства – на жаль, майже всі вони не стали широкими осередками інтелектуальної співпраці, так і залишившись ініціативами певних осіб. Це, усе ж, досить локальні форми активності, які були продуктивні, корисні, але не перетворилися на тривалі самовідтворювальні форми інтелектуального життя. Наразі їх діяльність має здебільшого спорадичний характер.

Підсумки і перспективи

К. З.: *Чи був властивий українській філософії за часів СРСР деякий «комплекс провінціала»: адже найважливіші інформаційні ресурси – у Москві, переклади – у Москві, прийняття ключових рішень – там само, як і головні тусовки, як і «бомонд» (Ви й самі казали, що Київ сходився на московських «зірок»). Чи можна так говорити? І якщо можна, то що сталося з цим «комплексом» за часів незалежності?*

С. П.: Незаперечна перевага Москви, звісно, існувала. Радянське суспільство відрізняла надзвичайна централізація в усіх сферах. Відтак соціальний простір ділився на центр, Москву, та всю іншу країну. Ця структура, до речі, відтворюється й у нинішній, путінівській Росії.

Мислення, творчість, інтелектуальний пошук мають в передумові свободу. А свобода – це не абстракція, а можливості діяти. Їх було значно більше у Москві, ніж деінде в Союзі. Це контакти з зарубіжними філософами, поїздки за кордон, доступ до літератури, можливості публікації тощо. І особливо важливий режим роботи. Попри всі обмеження та ідеологічний тиск на думку, властиві тоталітарному ладу, в Москві дозволялось на порядок більше, ніж будь-де. А над киянами завжди висів ще й дамоклів меч звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі». Що в Москві навіть не помічали, за те в Києві можна було заплатити роботою чи зламаною долею.

Окрім того, не варто забувати про соціальні відносини. «Столичні» мають своєрідну презумпцію першості, що породжує зверхність, пиху, самовпевненість. Це теж додатковий тиск і випробування для тих, хто не належить до «верхівки». Проігнорувати це неможливо. Тому питання в тому, що називати комплексом, в чому його природа і зміст. Одне очевидно: можливості для інтелектуальної роботи в Україні, навіть Києві, значно поступалися тому, що мала Москва. Втім, програш у можливостях та ресурсах не завжди означає програш в результатах. Пригадую, як наприкінці 80-х ми готували перевидання «Заратустри» Ніцше, і мій колега з Москви Чумаков (функціонер союзного Філософського товариства) з подивом і навіть певною заздрістю розпитував, як нам вдається уникнути цензурних перепон на шляху цього проекту.

Не буду порівнювати інтелектуальні здобутки московських та київських філософів. Це від початку некоректна постановка питання, адже масштаби сил і можливостей були просто незрівнянні. Разом з тим переконаний, що двома найпотужнішими спекулятивними умами кінця радянської епохи були Мераб Мамардашвілі і київський філософ Вадим Іванов. Так само не можна не визнати, що за усіх теоретичних недосконалостей та відчутної вторинності так званого «світоглядного підходу» (який великою мірою використовував потенціал «світоглядної філософії» неокантіанців), київська філософська думка пізньої радянської доби мала своє обличчя і певну самобутність. Це вже чимало важить для подальшого розвитку інтелектуальної традиції. Адже в цьому виявляє себе те ключове прагнення самостійно використовувати власний розум, яке Кант справедливо вважав ознакою його зрілості.

«Комплекс провінціала» зникає, коли ти послідовно і сумлінно робиш свою справу, вирішуєш (бажано успішно) наявні проблеми та інтелектуальні задачі. І ще, коли тверезо, чесно дивишся на речі, не надуваючи мильних бульбашок вигаданих досягнень, і не перетворюючись на попіл через свої слабкості та недоліки. Провінційність полягає не в тому, що маєш гіршу підготовку, меншу вправність мислення чи компетентність. Це вади, які цілком можна подолати. Провінційність починається там, де інтелектуал замість правдивого мислення займається мавпуванням, де відмовляються від спроб самостійного мислення, де замість відкритості до світового досвіду думки зачинаються у мушлю «власної самобутності» тощо. Чи пододала українська філософія ці хвороби? Почасти так. Але українське інтелектуальне середовище надто неоднорідне. Мейнстрім залишається надто низькоякісним. Більшість текстів, що існують під титулом філософських, взагалі не є правдивими інтелектуальними результатами, а переважно симуляціями наукових праць.

Не думаю, що на сьогодні над діючою, працездатною частиною української філософської спільноти тяжіють якісь особливі комплекси. Недоліків і недосконалостей, звісно, вистачає. Але їх не треба ані перебільшувати, ані надто драматизувати. Досвід спілкування з іноземними колегами, зокрема з представниками провідних філософських традицій, як от німецька чи французька (ні, я не забуваю, що зараз у світі домінує аналітична філософія), засвідчує належну компетентність та креативність гідних представників українського філософського цеху. Це вже непогано. Є точка опертя для подальшого руху. А яким він буде – покаже час.

К. З.: *Ви сказали, що до філософської спільноти 80-х належали різні люди – з різними переконаннями, різними запитаними, різними здібностями, різною кваліфікацією. Чи не могли б ви запропонувати якусь умовну стратифікацію саме за ознакою професіоналізм/непрофесіоналізм, з якимись, умовними ж, відсотками. І як, на вашу думку, ця стратифікація вплинула на сучасну. Адже казав приснопам'ятний товариш Сталін: «Других писателів у нас для вас нет».*

С. П.: Інтелектуальну спільноту завжди складали і складатимуть різні за компетентностями, обдарованістю, прагненнями люди. Це природно. Що стосується оцінки фахових якостей, то навряд чи доцільно тут вдаватися до статистики. Наскільки я розумію і бачу світову ситуацію, оригінальних і справді потужних умів усюди небагато. Навіть дивуєшся, чому їх так мало в країнах, які мають незрівнянно потужнішу інтелектуальну традицію та просто неспівставні з вітчизняними умови наукової праці. Можна безспідставно казати про те, що в сучасному світі відбувається цілком реальний занепад інтелектуалів (і один з вимірів цього – маргіналізація гуманітарної освіти в університетах). Тому тема доволі дражлива.

Важливіше за відсотки та сепарацію на «овец і козлищ» задуматися над змістом і природою стандарту фаховості. Як на мене, професіоналізм починається з твоєї реальної присутності у справі мислення, у чесному і сумлінному веденні інтелектуального пошуку. Можна мати різні здібності, освіченість, умови роботи, але відправний пункт – чи готовий ти відповідати вимогам філософського покликання. Останнє ж передбачає, зокрема, не ухилятися від реальних проблем, які існують в суспільстві та житті людини. Філософія – це не абстрактна вправність «гри у бісер». Це найглибша, щира і самовіддана залученість в те, чим живуть люди і що складає нерв їхнього життя. Безумовно, це лише точка відліку, стартова позиція, але без цього страту і правдивого руху не буде. Може, ти й прибіжиш, але точно не туди. Для філософа більша небезпека полягає не в тому, щоб залишитись на місці, а в тому, щоб пройти повз.

Зі сказаного стає зрозумілим, що стандарт професійності небезвідносний від характеру задач, які покликаний промислити та вирішити філософ, та його готовності це робити. Нинішній занепад інтелектуалів зумовлений не тим, що знизився рівень компетентності. З цим все гаразд, і навіть понад те. Але наскільки готові вони до правдивої інтелектуальної відповідальності, чи налаштовані відповідати на виклики часу і не проходити повз реальні гострі колізії та проблеми. Це питання.

Відтак у рівні підготовки філософів радянської доби можна знайти чимало професійних недоліків та вад. Це стосується, зокрема, обізнаності з першоджерелами та сучасними філософськими дослідженнями, методологічним рівнем робіт тощо. Разом з тим, на той час просто неможливо уявити такої нахабної фальсифікації наукової роботи, яка стала ганебною узвичаєністю (ніколи не назву її нормою) українського сьогодення. Інтелектуали того часу могли мати ідеологічно викривлену оптику, це радикально обмежувало чи часто зводило нанівець евристичну потугу їх міркувань, але щинічна симуляція інтелектуальної роботи була винятком, а не поширеним звичаєм.

Що стосується спадковості професіоналізму-непрофесіоналізму, то тут маємо щось подібне до закону природи. З доброго кореня зростає якісний паросток, з ураженого – хворе дерево. На сьогодні Україна має таких фахівців у філософській царині, яких не було в часи моєї юності. Їх небагато, правда, але вже сама їх наявність робить інтелектуальну ситуацію відчутно іншою. Разом з тим, ці люди не впали з неба. Саме їх виникнення – тривалий шлях. І цей шлях ніколи не був би пройдений (за усієї моєї поваги до особистих зусиль та якостей, які, безперечно, є визначальними), якби йому не посприяли доброякісні інтелектуали іншої формації, але щиро віддані справі мислення.

К. З.: *Хотілося би попросити Вас узагальнити Ваш досвід філософа, чіє професійне життя відбувалося в конкретній спільноті, у конкретних суспільних умовах і за часів, які не обирають. Як би Ви загалом оцінили теперішній стан філософії в українському суспільстві? Де Ви бачите тривання давніх тенденцій, як організаційних форм, так і «духу»? Де, можливо, паростки нового?*

С. П.: Оцінювати «стан філософії» це вже втішлива справа, бо вона передбачає, що філософія є, існує. Вітчизняні тенденції – щонайменше з боку держави та освітянського керівництва – є такими, що невдовзі може зникнути сам предмет для розмови. Філософію в Україні останніми роками старанно «множать на нуль», і то не лише зі злої волі до філософії. Наприклад, математика в університетах потерпає майже так само. Це загальні виверти складної ситуації, яку значно поглиблює недолюга і по суті злочинна політика українських можновладців.

Стан філософії у суспільстві, яке мало зважає (і то не виключно з власної провини) не лише на філософію, а на ефект та вимоги розуму взагалі, оцінювати якось ніяково. Можна казати про конкретних дослідників, вчених, навіть про деякі інституції (за

усієї проблемності їх стану). Реальна українська філософія значно менша за масштабами, ніж кількість осіб з науковими ступеннями, але вона є. І не тільки є, а й розвивається. Водночас є й загрозливий тенденції. Серед головних – кризова ситуація з відтворенням наукових кадрів. Але це вже інші питання.

Головна «триваюча тенденція» – небажання, неготовність і невміння дослухатися до «голосу розуму». Нині топовою є тема євроінтеграції, щодо цього процесу існує начебто суспільна згода. Але якимсь дивним чином це прагнення оминає задачу розбудови Європи в самій Україні. Очевидно, що без цього всі «євроінтеграції» є мильними бульбашками, фікціями (скільки б товарів ми не продавали до ЄС і в які б організації не вступили). Їй до сьогодні Україна не досягла базового для європейськості чинника, який називається автономія розуму. Паростком нового буде загальносуспільна увага до цієї задачі, прагнення будувати справи на основі раціональних резонів і компетентності (а не чергових корисливих інтересів чи безграмотних фантазій «носія влади»). І невіддільна від цього увага і цікавість до філософського мислення, яке є необхідним елементом інтелектуальної культури загалом.

К. З.: *І, головне, якою є перспектива філософії в нашій країні? Чи вдасться в ній «відбутися» це хоча б якомусь одному поколінню?*

С. П.: Перспектива великою мірою залежить від самих філософів. Навіть за несприятливіших обставин (а на сьогодні несприятливого чимало) можна і потрібно зберегти тяглість інтелектуальної традиції. Це наш обов'язок і наша відповідальність. І навіть у спільноті вельми скромних масштабів можна досягати вагомих теоретичних та культурних результатів, важлива її якість і здатність діяти разом. Водночас гостро стоїть питання місць присутності філософії у житті суспільства. Вочевидь, минулі, донедавна усталені місця руйнуються і занепадають. Інституційні формати філософії також загрожено. Якщо дивитись лише на цей процес, то про наступні філософські покоління – чи відбудуться вони як самобутні творчі генерації, чи не відбудуться – казати начебто недоречно. Які покоління, якщо за наявних тенденцій виникає слушне питання, чи залишаться в країні взагалі носії філософської справи?

Однак можна думати не лише про занепад, а й про нові місця присутності філософії у суспільстві. Наприклад, на сьогодні, в останні 2-3 роки, спостерігається цікава тенденція зростання інтересу до філософії. Створюється все більше майданчиків публічного філософського дискурсу, вони розвиваються. Це позитивний симптом. Ще не час робити якісь далекосяжні висновки, але цілком можливо, що подібні майданчики стануть місцем зростання нового філософського покоління та джерелом запиту на сенс, який споконвіку живить всі зусилля філософського розуму.

Не буду гадати з цього приводу. Адже не існує ніякого напередвизначеного майбутнього. І те, що ми зустрінемо у дні завтрашнім, закладається зусиллями, які ми здійснюємо у дні сьогоднішньому. Тому давайте не поринати у втішливі чи зловісні феєрії очікувань, а просто робити все від нас залежне, щоб день завтрашній виявився для майбутнього покоління інтелектуалів сприятливішим, ніж був для нас. Якщо вдасться цього досягнути – це вже буде перемога. І вона, певен, цілком досяжна.

Завершити бесіду хочу моїм особистим переконанням. Ніякі сили не здатні відвернути людину від мислення, якщо вона сама не відступить від нього. А той, хто відступається від мислення, зраджує не його, а руйнує самого себе і власну долю. Зрештою, мислення, що його плекає філософія, є найзахопливішою пригодою життя. Бажаю всім її пережити і відчутти її барви та смак.

Одержано / Recrived 26.01.2019

Serhiy Proleyev, Xenija Zborovska, Ruslan Mironenko, Olena Kostenko

PHILOSOPHY AS A SCHOOL OF LIFE AT THE TIME OF TOTALITARIANISM. Part II. Bridge to the present.

The second part of the interview with Dr.Sci.Proleyev, Doctor of Philosophy, devoted to the understanding of the phenomenon of "philosophy in the USSR" (first part: Proleyev, S., Zborovska, X., Mironenko, R., Kostenko, O., & Shulha, M. (2018). Philosophy as a School of Life at the Time of Totalitarianism. Part I. Thinking in the Space of Soviet Myths. *Sententiae*, 37(2), 186-205. <https://doi.org/10.22240/sent37.02.186>).

Сергій Пролєєв, Ксенія Зборовська, Руслан Мироненко, Олена Костенко

ФІЛОСОФІЯ ЯК ШКОЛА ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ.

Частина II. Міст у сьогодення.

Друга частина інтерв'ю з доктором філософських наук Сергієм Пролєєвим, присвячене осмисленню явища «філософії в СРСР» (перша частина: Пролєєв, С., Зборовська, К., Мироненко, Р., Костенко, О., & Шульга, М. (2018). Філософія як школа життя за часів тоталітаризму. Частина I. Мислення в просторі радянських міфів. *Sententiae*, 37(2), 186-205. <https://doi.org/10.22240/sent37.02.186>).

Serhiy Proleyev, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, leading researcher of NAS H.S. Skovoroda Institute of Philosophy (Kyiv).

Сергій Пролєєв, д.філос.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: uffon@ukr.net

Xenija Zborovska, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Ксенія Зборовська, аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

e-mail: ok777angels@ukr.net

Ruslan Mironenko, master student, Faculty of Philosophy Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Руслан Мироненко, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mironrus@gmail.com

Olena Kostenko, Senior Lecturer, Institute of Law, Nation Aviation University (Kyiv).

Олена Костенко, старший викладач Юридичного інституту Національного авіаційного університету (Київ).

e-mail: Lenakostenko@ukr.net
